

предприимчивость. Жители села пытались любыми способами выйти из колхозов и уехать в города.

Крестьянство как могло, пыталось сопротивляться неоправданно высокому изъятию ресурсов из деревни в послевоенные годы, "сигнализировать", что рост насилия со стороны представителей советско-партийных органов и руководства колхозов и совхозов, пытавшихся любой ценой выполнить установки Центра, ведет к деградации сельского хозяйства и гибели сотен и тысяч сельских жителей. На самые вопиющие факты издевательств, особенно над семьями военнослужащих, власть была вынуждена реагировать и наказывать виновных в этом местных руководителей. Необходимо отметить, что без указаний центральных органов, требовавших неукоснительно выполнять различные государственные задания, такого размаха насилия в деревне не было бы.

С победой колхозного строя государство стало полностью контролировать производство хлеба в стране, который бесперебойно поступал из колхозов и совхозов даже в таких чрезвычайных обстоятельствах как война, засуха и голод [5, 182]. Само же крестьянство в сталинское время было фактически превращено, по справедливому замечанию В. А. Бондарева, в зависимое от власти тяглово-податное сословие, наподобие крепостных, получившего в отечественной историографии наименование "колхозное крестьянство" [6, 571]. Натуральная оплата, в основном господствующая в колхозах, не позволяла многим колхозникам, даже вырабатывавшим более установленного минимума трудодней, прокормить себя и свою семью. Лишь работа в личном хозяйстве, отдаленно напоминавшем по своей роли хозяйство русского крепостного крестьянина, давала возможность выжить в колхозной деревне.

Только после смерти И. Сталина в марте 1953 г. пришло осознание того, что вариант колхозно-совхозной системы, сложившийся в 1930-е гг. и реанимированный после войны, благодаря которому значительная часть сельского населения прожила два десятилетия в условиях хронического недостатка продуктов питания, обострения инфекционных болезней, неоднократных всплесков смертности от порождаемых голодом болезней в неурожайные годы, к началу 1950-х гг. переживал сильнейший кризис и требовал реформирования. Новым руководством страны стали приниматься действия направленные на изменения системы взаимоотношений власти и колхозного крестьянства, хотя бы частично учитывющей интересы многомиллионной массы сельских тружеников.

1. Центральный государственный архив Республики Мордовия (далее - ЦГА РМ). – Ф. Р.-228. – Оп. 3. – Д.137.
2. ЦГА РМ. – Ф. Р.-228. – Оп. 3. – Д. 138.
3. Ломшин В. А. Деревня Мордовии в послевоенные годы / В. А. Ломшин, Т. Д. Надыкин; НИИ гуманитар. наук при Правительстве РМ. – Саранск, 2006.
4. ЦГА РМ. – Ф. Р.-228. – Оп. 3. – Д. 136.
5. Попов В. П. Экономическая политика советского государства. 1946 – 1953 гг. – Тамбов: Изд-во Тамб. техн. ун-та, 2000.

6. Бондарев В. А. Фрагментарная модернизация постоктябрьской деревни: история преобразований в сельском хозяйстве и эволюция крестьянства в конце 20-х – начале 50-х годов XX века на примере зерновых районов Дона, Кубани и Ставрополья. – Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 2005.

3.В. Нечипоренко

"УКРАЇНІЗАЦІЯ" І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

З-поміж багатьох питань, що стосуються історії України 1920-х – 1930-х рр., актуальну залишається проблематика, пов’язана з політикою „українізації”. Незважаючи на те, що сучасною українською історіографією на належному фаховому рівні висвітлено практично всі аспекти такого багатогранного явища, як політика коренізації (українізації) в УСРР, найменш дослідженою на сьогодні є українізація і забезпечення прав національних меншин на Півдні України в 1920-х – на початку 1930-х рр. Ураховуючи таку ситуацію, автор запропонованої статті ставить за мету розкрити цей маловідомий аспект такого багатогранного явища, як політика „українізації”. Об’єкт вивчення – політика „українізації”, предмет – забезпечення прав національних меншин на Півдні України в 1920-х – на початку 1930-х рр.

Південь України на початок національної реформи 1923 р. являв собою землі, на яких етносоціальні процеси та етнонаціональні відносини перебували в стані настільки строкатого етнокультурного симбіозу, що про високу стартову швидкість українізації в цьому регіоні навряд чи можна було стверджувати. Його специфіку складали дві особливості. Перша з них полягала в надзвичайно урбанізованій структурі місцевого населення. Вона становила потенціал швидше русифікації, ніж українізації. Це пояснювалося сильними позиціями російської меншини, а також офіційною етнополітикою попередньої російської влади – імперської русифікації. Внаслідок дії останньої місцеві (і не тільки місцеві) росіяни звиклися з думкою, що Південь України (як власне і Схід) – це ніщо інше як їхня “національна територія”, а промислові центри цих територій – це місця концентрації російських капіталів, відповідно – людських ресурсів цієї національності та повноцінного розподілу прибутків серед членів цієї ж національності. І хоча щойно представлений історичний сюжет говорить про суто внутрішню психологічну залежність росіян від економічного інтересу у цьому регіоні, це якраз і свідчить про те, що національна реформа українізації розцінювалася ними як свого роду “націоналізація промисловості”, а тому ставлення до такої національної політики з боку росіян було досить ревнивим.

Другою особливістю Півдня України було те, що якраз більш російськомовна його частина – пролетаріат – визнавалася більшовицькою владою основним рушієм прогресу (відома теза про диктатуру пролетаріату), а тому будь-які невдоволення з боку робітничого класу розцінювалися нею як відступ від ленінської

політики. Однак, ленінське бачення національної політики, яке лягло в основу курсу на коренізацію, передбачало задоволення всіх суспільно-політичних та соціокультурних потреб корінних національностей республік СРСР, а також національних меншин, що в них проживають. Тому саме на межі цих двох ленінських постулатів змушена була балансувати політика коренізації у південноукраїнських регіонах.

Кatalізатором настороженого ставлення до розпочатої українізації на Півдні України слід також вважати, на наш погляд, іннаціональну структуру населення окресленого краю. Справа в тому, що місцеві меншини, так само як і південні українці, становили широке етнічне поле для заходів подальшої русифікації, оскільки під тиском ще імперської русифікації для цього був закладений відповідний ґрунт. До того ж, досягнення і освоєння українцями південних і східних рубежів свого етнічного ареалу історично відбулося значно пізніше, ніж це сталося, скажімо, на Київщині, Волині, Поділлі, Полтавщині чи Чернігівщині, території яких склали центральну вісь українського етногенезу. Це відповідно не давало підстав вести на місцевому ґрунті яку-небудь, солідно підкріплена, власну лінію на українізацію, оскільки в переважній більшості українці цих регіонів були селянами, до того ж, малоосвіченими і неписьменними на початок національної реформи.

Іннаціональне населення цієї частини Української СРР стало надзвичайно потужним чинником, що так чи інакше давав свою проекцію на хід всієї національної реформи. Органічно був пов’язаний з ним інший – релігійний фактор. Етноконфесійні відносини на Півдні України, подібно до питомо українських регіонів, у зв’язку з коренізацією набували особливого значення. І хоча в плані представництва релігійними громадами цей регіон значно відставав від питомо українського Правобережжя і Лівобережжя, деякі місцевості являли собою велиki центри релігійних общин. Наприклад, надзвичайно строката у цьому відношенні була Катеринославська губернія. За даними 1923 р., окрім православних общин, тут функціонували чималі сектантські общини: менонітів (32859 осіб), баптистів (8316 осіб), євангелістів (4025 осіб), малокан (3610), старообрядців (1090 осіб), і т. ін., а всього – 50953 членів сект [1, 94].

Важливим фактором у реалізації національної реформи в південних регіонах України було місцеве (а згодом і переселене сюди з інших країв) єврейство. За підрахунками В. Орлянського, на території південноукраїнського регіону проживало на початку 1920-х рр. більше третини всього єврейства України [2, 23]. Серйозний контингент складали інші національності. Згідно даних перепису 1926 р., на Півдні України було сконцентровано приблизно 10 % поляків Української СРР [3, 18]. Однак, найбільшими за чисельністю національними спільнотами на Півдні України були все ж таки росіяни, євреї і німці. Більшість із них мешкала на території Одеського та Миколаївського округів [4, 10].

Виходячи з такого національного та етноконфесійного фону розпочиналась, отже, коренізація одного з найрусифікованіших регіонів України – Південного. Специфіку етнонаціональних відносин у цьому регіоні мала враховувати

більшовицька влада, особливо на перших порах свого становлення в Україні. Практика українізації дала певні результати. Однак вони, як свідчать історичні дослідження, були не дуже вагомими.

Вченям досить важко дати однозначну оцінку коренізації на Півдні України. Розглянемо, наприклад, оцінку коренізації державного апарату Одеської, яку подає В. Стремецька. Згідно її даних, частка службовців, які володіли українською мовою в апараті Одеської губернії, коливалася на початку 1920-х рр. від 3 до 50 %. Кількість українців у місцевих профспілках складала близько 13 %, в партії – 16 % [5, 9]. У підсумку дослідниця зазначає, що під час українізації на Півдні України істотно зросла чисельність українців та тих, що володіли українською мовою, у складі губернського, окружного, районного та сільського апаратів, серед членів та керівників профспілкової та партійної організації [5, 13]. Водночас, на Півдні України і чимало проблем у здійсненні національної реформи. У контексті перешкод, що стояли на шляху ефективного впровадження українізації в південних регіонах України, очевидно видається проблема нестачі його кадрового забезпечення. Певною мірою уповільненню українізації сприяла погано зарганізована система адміністративних заходів, які хоч і були задекларовані в багатьох правомочних документах, однак насправді не мали реальної юридичної сили.

На Одеській у березні 1924 р., за даними губернської комісії рівноправності мов, були такі показники щодо українізації чиновників: “По м. Одеса всіх співробітників адміністративних та сільськогосподарських установ – 6668 осіб, з них українців за походженням – 2162 особи, знають українську мову частково – 2494 особи, добре знають українську мову – 660 чоловік (11% від усіх службовців). По Одеській загальна кількість адміністративних працівників – 5665 осіб, з них українців – 2702 особи. Знає українську мову частково 2342 особи, добре – 699 (блізько 12%)” [6, 72]. Українізація апарату, очевидно, передувала у нездовільному стані. Не дарма Одеська Окружкомісія відзначала, що українізацію району впроваджувати значно тяжче, ніж у інших регіонах України, передусім з огляду на малу презентацію українців у містах округу. Українізацію на Одеській серйозно зайнялися фактично лише з вересня 1925 р. Тут намітилися певні позитивні зрушенні. У 1926 р. чисельність службовців, що знали українську мову складала в цьому регіоні 47 %. На той час майже стовідсотково було українізовано діловодство Одеського окружку [7, 4].

Національна реформа так і не зустріла особливого ентузіазму серед місцевих кадрів. Одеська комісія з українізації змушена була лише констатувати порушення вимог реформи. Реального впливу на установи та службовців вона так і не домоглася. В одній із доповідних комісії за 1926 р. йшлося про те, що “малу участь у роботі Окружної Комісії по українізації апарату бере РСІ (Робітничо-селянська інспекція) та Прокуратура. Окружкомісія ухвалила притягнути до відповідальності адміністрацію 11-ти установ за порушення декретів уряду у справі українізації, надіслала відповідний матеріал до Прокуратури, але прокурор відмовив (лист № 72116), на тій підставі, що в декреті ВУЦВК від 30/IX не

зазначено, що представники установ підлягають карній відповідальності – порадив Окружній комісії порушити проти згаданих керівників “Дисциплінарне переведення”. Внаслідок такого відношення продовжувався на Одещині прийом на відповідальні посади нових службовців без знання української мови: з березня по серпень 1926 р. це зробило 55 установ Одеського округу, прийнявши 500 робітників вказаної характеристики. Тоді ж серед рядових службовців було помічено тенденцію, коли “мову вчати ради страху, при перевірці користуються шпаргалками”, а в усіх працівників зафіксовано те, що “часто-густо наголоси слів бувають неправильні, речення будуться російське лише українськими словами” [7, 5-5 зв.]. Одна з перевірок політосвітніх працівників Одеського округу на знання української мови засвідчила, що близько половини (45 %) з них необхідно звільнити з роботи [7, 6 зв.]. В 1926 р. третина сільських вчителів Одещини не володіла українською мовою. Навіть політосвітні робота на селі у 85 % випадків проводилася російською мовою [7, 9 зв.].

“Величезними чинниками, що сприяють українізації, являються організація в Одесі Держдуми, Держпери та українізація кіно. Власне кажучи – театр, кіно і декілька українських вивісок складають українське оточення Одеси, взагалі ж враження таке, що Одеса не хоче українізуватися. Усюди (установи, трамвай, крамниці, міліція, суд, клуби) лунає російська мова, більшість вивісок приватних крамниць, більшість кооперативних та державних написів на трамваях, газети, журнали, об’яви пишуться російською мовою. З’їзди, наради, конференції, зібрання також здебільшого проводяться виключно російською мовою” [7, 5 зв.], – констатувала Одеська окружна комісія з питань українізації.

Про значні хиби в роботі українізаційних курсів на Миколаївщині зазначає О. Гнєнний. “Вони хоч і працювали за програмою НКО, – пише дослідник, – проте не враховували рекомендацій пояснювальної записки до неї. До того ж бракувало навчальної та довідкової літератури, не брався до уваги достатньою мірою національний склад слухачів” [8, 10].

Незважаючи на ряд проблем, слід відзначити деякі заходи, що робилися місцевою владою для попіщення справи апаратної українізації в регіоні. В м. Одеса, наприклад, біржа праці для цього спеціально виявляла навіть безробітних українців, що володіли рідною мовою або мали канцелярський фах [9, 3]. Працевлаштування за такою ознакою стимулювало національне самовизначення українців, поступово відкидаючи почуття меншоварності, навіюване стolіттями русифікації і заборонами “українського”.

Однак, у соціальному контексті найбільш жваво підключилася до національної реформи лише українська інтелігенція Одещини. Архівні матеріали свідчать, що в її середовищі була навіть утворена в 1925 р. Науково-методична комісія в справах українізації, яка, з огляду на брак навантаження за своїм основним фахом, вбачала за обов’язок контролювати українізацію в регіоні нарівні з Окружною комісією Одещини у справах українізації [9, 7-9].

Неоднозначна ситуація зі спрійняттям в апараті ідей коренізації на місцевому ґрунті не завадила в цілому нормальній реакції щодо неї в системі освіти. Так, на Півдні України досить вагомими були

зрушенні в українізації педагогічних вишів. Згідно даних 1928-1929 навчального року, рівень українізації в Одеському ІНО становив 75 %, у Миколаївському – 88 %, у Херсонському – 90 % [10, 8]. Звісно ж, на відміну студентам з питомо українських регіонів, які в цілому жваво підтримували ідею українізації, студентські громади русифікованих регіонів ставилися до неї неохоче, більше того – без особливого розуміння. Відповідно були такі проблеми й на Півдні України.

Скажімо, дуже складно було проводити українізацію освіти в такому південному місті України, як Одеса, 45,6 % мешканців якого складали росіян, 44 % – євреї і лише 4 % – українці. Не менше перешкод стояло на шляху українізації шкіл Миколаєва, який на 43,4 % складався з росіян, на 28 % – з українців, на 23 % – з євреїв. Дещо краще складалася ситуація на Херсонщині. Але й природно сприяв сам етнонаціональний контингент: 77,4 % населення Херсонського округу складали українці, 11,9 % – росіяни, 6,5 % – євреї [10, 5-6]. Серед нацменшин найбільша увага приділялася підготовці фахівців педагогічного та сільськогосподарського профілю. Важливою подією в гуманітарному житті Півдня України 1920 – початку 1930-х рр. стало відкриття національних професійних і вищих навчальних закладів: Одеського німецького педагогічного інституту, Миколаївського російського педагогічного інституту, єврейського і німецького секторів при Одеському інституті народної освіти, єврейської кафедри при Миколаївському інституті народної освіти, єврейського сектору при Одеському інституті соціального виховання, болгарських секторів при Одеському сільськогосподарському та педагогічному інститутах, німецького та єврейського педагогічних і єврейського машинобудівного технікумів та Ландауської німецької сільськогосподарської школи [4, 12].

Попри такі успіхи в національній освіті, особливу перешкоду коренізації південноукраїнського регіону становила інша проблема – неграмотність місцевого населення. Адже станом на 1920 р. у південних губерніях України неписьменних вікової категорії лише 18-19 років налічувалося серед українців 55,6 %, росіян – 33,7 %, поляків – 26 %, німців – 16,4 %, євреїв – 15,3 % [11, 6 зв.].

Величезний комплекс проблем мав місце із забезпеченням соціальних, національних і культурних прав національних меншин Півдня України. Час від часу влада приділяла увагу і цим питанням. Так, у резолюції І-ї Всеукраїнської наради по роботі серед нацменшин (1927 р.) по молдавській секції були висунуті такі пропозиції: вивчити питання про можливість організації в Миколаївському і Зинов’ївському округах молдавських національних районів і сільрад (там, де вони ще не були організовані, а кількість населення дозволяла це зробити); приступити до організації судів у молдавських селах з розвинутим сільським господарством, які б велися молдавською мовою; організувати короткочасні курси для вчителів-молдован у м. Одесі [12, 212]. Хоча щодо останніх, то питання про їх відкриття порушувалося ще в 1924 році [13, 105]. Необхідність така існувала, оскільки майже відсутні були молдавські пункти ліквідації неписьменності поза межами молдавської

автономії: в Одеському, Єлисаветградському, Херсонському округах [14, 7 зв.]. Не зважаючи на перешкоди, ліквідація неписьменності на Півдні України, згідно тверджену учених, розгорталася швидше, ніж по республіці в цілому [15, 83].

Складною була ситуація у південноукраїнському регіоні з українським друком. Наприклад, видавництво Одещини репрезентувалося в 1926 р. українськими назвами на 22,6 %, а російськими – на 73,6 %. Цікаво, що для радянської влади особливе значення мали питання економічного і соціального характеру, тому найбільший наголос Одеська окружна комісія з українізації зробила на претензіях до Окрземвідділу і Окрвідділу здоров'я у зв'язку з виданням російською мовою журналів “Пасека”, “Вестник виноградарства”, “Наставление к посадке виноградников саженцами”, “Культурный или чёрный пар”, “Разведение виноградарства в степной полосе”, “Организация сельского хозяйства”, “Наше здоровье (первая помощь)”, “Что такое Красный Крест”, “Отчего и чем болеет женщина”, “Лечение сифилиса на селе”. До речі, оздоровленню населення регіону заважав той факт, що 60 % лікарів округу абсолютно не володіли українською мовою [16, 10 зв.].

В цілому можна твердити, що українізація радянських апарату, партійних і профспілкових організацій Півдня України, системи освіти, з завданнями національної реформи до кінця не справилася, адже не мала під собою (особливо на локальному рівні) мобільного етнічного підґрунтя. До того ж, величезний опір українізації чинився з боку місцевих російських службовців та інтелігенції. Більш рельєфно, на відміну від Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини та Чернігівщини, на Півдні (а також Сході) України проглядалась також проблема міграції і урбанізації, яка накладала на національну реформу свій відбиток. Внаслідок зайнятих місцевою елітою позицій по гальмуванню українізації значно ускладнювалась дерусифікація регіону на рівні всієї вертикалі влади і суспільства, адже керівники установ, підприємств і організацій в основному лобіювали інтереси нижчих верств населення. У підсумку дослідження слід також відзначити, що не викликало широких протестів серед населення південноукраїнського регіону і згортання коренізації.

Єдиним позитивним наслідком українізації і забезпечення прав національних меншин на Півдні України можна вважати успіхи у площині культурно-національного руху. Вони відбувалися поволі, незалежно від офіційного курсу. Так, незважаючи на суперечливі процеси протікання національної реформи, значно зросла частка українського сегменту краю, посилився національний рух серед місцевої української інтелігенції і молоді. Урbanізація українців призвела до появи по суті нової пролетарської за змістом, національної за формою української культури міста. Модернізація українського суспільства на Півдні України призводила до реанімації національної самосвідомості тутешніх українців, хоча в цьому регіоні ми можемо говорити лише про тенденцію, яка дала б продуктивні результати лише за умов продовження українізації. Певні позитивні наслідки мала етнополітика по забезпечення прав меншин, хоча і її успіхи не були такими вже однозначними.

1. Центральний державний архів громадських

- об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772.
2. Орлянський В. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920-1930-ти рр.: Автореф. дис... докт. іст. наук / Дніпропетровськ, 2002.
 3. Шитюк М. Від коренізації до депортації: політика радянських владей щодо поляків південних районів України у 1920-х – 1930-х рр. // Історія в школі. – 2002. – № 5-6.
 4. Миронова І. Культура національних меншин Півдня України в 20-30-і роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук / Дон. нац. ун-т. – Донецьк, 2003.
 5. Стремецька В. Політика українізації на Півдні України у 20-30-ти роки ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2001.
 6. “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смоля. – К., 2003.
 7. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2253.
 8. Гнєнний О. Ще раз про українізацію // Рідна школа. – 1993. – № 4.
 9. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2253.
 10. Соболь І. Українізація освіти півдня України: 1920-30-ти роки // Історія України. – 2000. – № 8.
 11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 326.
 12. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 8-11 января 1927 года: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков, 1927.
 13. До історії міжнаціональних процесів на Україні // Український істор. журнал. – 1991. – № 1.
 14. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 826.
 15. Данильченко О. Ліквідація неписьменності серед національних меншин півдня України в 20-х рр. ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.
 16. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2253.

О.С. Олійник, І.В. Рибак

ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1945 – 1955 рр.)

Виникнення нової моделі соціальної сфери було складовою частиною радянізації західноукраїнського села. За задумом комуністичних очільників, радянська модель соціально-побутової інфраструктури мала наочно та переконливо продемонструвати переваги соціалістичного способу життя.

Саме на досягненнях та здобутках у соціально-побутовому розвитку західноукраїнського села акцентувала свою увагу радянська історіографія. Нею здійснювався суб'єктивний підбір фактів, які повинні були окреслити грандіозні зрушения в соціально-побутовій сфері села за роки радянської влади. При цьому наголошувалося, що саме колгоспно-радгоспна система ведення сільського господарства привела до радикальних позитивних зрушень у соціальній сфері села [1].

Сучасна українська історіографія, не відкидаючи певних досягнень і позитивних зрушень в соціально-побутовій інфраструктурі західноукраїнського села